

Yuridik terminlar lug'atlarining o'ziga xos xususiyatlari

Muyassarxon Baxriddinova

Toshkent davlat yuridik universiteti, Katta o'qituvchisi

Muyassar1971@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada yuridik terminlar lug'atlarining o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan bo'lib, yuridik terminlarning turli holatlarda qo'llanilishi, etimologik kelib chiqishi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Yuridik, termin, lug'at

LEKSIKOGRAFIYA (leksika va... grafiya) — 1) lug'atlar tuzish, amaliy lug'atchilik. Amaliy lug'atchilik lug'atlar tuzish barobarida bir qator ijtimoiy muhim vazifalarni bajaradi: o'z va o'zga tillarni o'rganish; ona tilini tavsiflash va meyorlashtirish (izohli, imlo va b. turdagi lug'atlar yordamida); tillararo aloqamunosabatni ta'minlash (ikki va ko'p tilli lug'atlar, so'zlashgichlar); muayyan til leksikasini ilmiy o'rganish (etimologik, tarixiy lug'atlar) va b. L. lug'at tuzish ishi sifatida turli xalqlarda yozuv taraqqiyotining ilk bosqichlarida u yoki bu tushunarsiz (eskirgan, dialektal, maxsus yoki chet tilga mansub) so'zning qanday ma'no anglatishini bilish ehtiyoji natijasida paydo bo'lgan. Dastlabki tuzilgan lug'atlar umumlashgan, universal xususiyatga ega bo'lgan (lug'atlarning turli shakllari, ko'rinishlari keyingi davrlarda yuzaga kelgan).

Har bir sohaning tayanch atamalarini izohlab, ma'nosini konkerlashtirib turuvchi manba bu lug'atlardir. Shu ma'noda lug'atlar tasniflanadi.

Leksikografiya ham amaliy, ham nazariy soha sifatida leksikologiya, uslubshunoslik, fonetikaga hamda til tarixi, tilning grammatik qurilishi haqidagi ta'limotga suyanan holda ish ko'radi. Zamonaviy leksikografiya muayyan davr jamiyatidagi bilimlar majmuini aks ettiruvchi lug'atlarning muhim ijtimoiy vazifasini alohida qayd etadi. Leksikografiya lug'atlar tipologiyasini ishlab chiqadi. Shu jihatdan bir tilli leksikografiya (izohli va b. lug'atlar), ikki tilli leksikografiya (tarjima lug'atlar), o'quv leksikografiyasi (til o'rganishga maxsuslashgan lug'atlar), ilmiy-texnik leksikografiya (terminologik lug'atlar) o'zaro farqlanadi. O'zbek tilshunosligida, xususan, leksikografiyasida xilma-xil lug'atlar tuzish borasida kattagina yutuqlarga erishilgan.

Terminologik lug'atlar fan va texnika, ishlab chiqarish, kasb-hunar sohalarini qamrab olgan. Kasb-hunarlarining turli sohalari, paxtachilik, zoologiya, botanika, kimyo, matematika, fizika, tibbiyot kabi aniq fanlar, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, falsafa,

tarix, tilshunoslik, dabiyotshunoslik singari gumanitar fanlar bo'yicha yaratilgan terminologik lug'atlar shu sohalar terminlarini tartibga solish bilan bir qatorda jamlovchilik rolini ham o'ynadi. Taniqli olim, pedagogika fanlari doktori, professor Muxtorxon Eshon Umarxo'jaevning "Diniy atamalar va iboralar" izohli lug'ati soha rivojiga munosib hissa qo'shgan manbalardan biridir.

Zamonaviy ensiklopedik manbalarda termin (lot. Terminus – chegara, oxir) "ma'nosi tegishli ilmiy nazariya (yo'nalish) kontekstida yoki, umuman, bilimning har qanday sohasida aniqlangan so'zlar yoki so'z birikmalari (murakkab yoki tavsiflovchi)" sifatida keltiriladi. Shu ma'noda, terminlarni aniqlashtirishning ko'p uchraydigan muammolari ularni aniqlash, omonimlarni chegaralash va fikrlash universumini belgilashni o'z ichiga oladi.

TEZAURUS (yun. thesauros — xazina, boylik) — 1) muayyan tildagi barcha so'zlarni qamrab oladigan, ularning matnda qo'llanish holatlarini to'lato'kis aks ettiradigan lug'at. Jonli tilning lug'at tarkibi doimo o'zgarib turishi sababli Tezaurus faqat o'lik tillar materiallari asosida yoki oldindan belgilab olingan yozma yodgorliklar uchun tuzilishi mumkin. Muayyan yozuv yodgorliklaridan leksikani yoppasiga terib olishga asoslangan lug'atlar (mas., yunon, lotin tillariga tuzilgan lug'atlar) shunday lug'atlardan hisoblanadi. Turkiyshunoslikda A. K. Borovkov, E. I. Fozilov, A. Najiblarning 13—14-a. lar turkiy yozma yodgorliklari asosida tuzilgan lug'atlari ham glossariy, ham Tezaurus belgilariga ega. So'z tanlash prinsipiga ko'ra yozuvchilar yoki ular ijodiga mansub ayrim asar tili bo'yicha tuzilgan lug'atlar ham Tezaurus hisoblanadi.

2) biron-bir ilm-fan sohasiga oid lug'aviy birlik (so'z) lar mavzu tartibida joylashtirilgan va ana shu birliklar o'rtasidagi semantik (turjins, sinonimik va b.) munosabatlar aks ettirilgan ideografik lug'at. Bunda so'zlar alifbo tartibida emas, balki bir mavzu, bir tushunchaga aloqador so'zlarning barchasi bir joyda beriladi: kerakli so'zlar tushunchaga qarab qidiriladi. Nazariy jihatdan Tezaurus leksika semantik tizimining ehtimoliy modellaridan biridir. Amadda undan yozuvchi individual lug'atini boyitish vositasi sifatida foydalaniladi¹.

O'zbek tilshunosligida, xususan, leksikografiyasida xilma-xil lug'atlar tuzish borasida kattagina yutuqlarga erishilgan. XX asrning 30-yillaridan keyin yaratilgan ikki tilli (ruscha-o'zbekcha), 80-yillarida yuzaga kelgan bir tilli (izohli) lug'atlar shular jumlasidandir. Shu bilan birga, ko'rsatilgan sanadan boshlab, terminologik lug'atlar yaratishga kirishilganligini ham alohida ta'kidlash lozim.

¹ <https://gomus.info/encyclopedia/cat-t/tezaurus-uz/> (Мурожаат санаси 21.02.2023)

Termin muayyan ishlab chiqarish sohasi, fan yoki san'atning maxsus tushunchalarini nomlagani holda, yuridik termin huquqshunoslik sohasidagi tushunchaning nomidir. Terminlarni o'rganadigan fan tarmog'i esa terminologiya deb ataladi. Terminlarning o'ziga xosligi, birinchi navbatda, ularning ixchamligi, aniqligi, tizimli shartliligi va bir ma'noliligidadir. Tilshunoslikka oid adabiyotlarda "terminlar konservativ paradigmatic munosabatlarga ega, ya'ni ular sintagmatik aloqalarida cheklanmagan holda, semantik paradigmada qat'iy belgilangan o'rinni egallaydi". Terminlar jamlangan lug'atlar terminologik leksikografiyani tashkil etadi.

Hozirgacha dunyoga kelgan terminologik lug'atlarning soni ikki yuztadan oshib ketadiki, ular fan va texnika, ishlab chiqarish, kasb-hunar sohalarini qamrab olgan. Kasb-hunarlarining turli sohalarini, paxtachilik, zoologiya, botanika, kimyo, matematika, fizika, tibbiyot kabi aniq fanlar, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, falsafa, tarix, tilshunoslik, adabiyotshunoslik singari gumanitar fanlar bo'yicha yaratilgan terminologik lug'atlar shu sohalar terminlarini tartibga solish bilan bir qatorda jamlovchilik rolini ham o'ynadi.

Yuridik matnlar (qonunlar, qarorlar, buyruqlar) huquqiy diskursning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan huquq tili orqali shaxsiy yoki umumiy manfaatlarni ro'yobga chiqaradi.

Huquqda yuridik terminlarning o'rni nihoyatda katta, chunki ular yuridik faoliyatning eng muhim vositasi sanaladi. "Terminologik fond qanchalik boy bo'lsa, maxsus qonunchilik terminologiyasi qay darajada puxta va keng qo'llanilsa, qonunning barqarorligi, aniqligi va ixchamligiga erishiladi" Yuridik terminologiya huquqning normativ mazmunini ifodalovchi vositadir. Quyidagi terminlarni misol sifatida keltirish mumkin: das Finanzrecht (moliyaviy huquq); das Handelsrecht (savdo/tijorat huquqi); das Zivilrecht (fuqarolik huquqi); das Strafrecht (jinoiyat huquqi); das Strafgeltendesrecht (amalda mavjud jinoiyat huquqi); das Strafmaterallesrecht (moddiy jinoiy huquq); das Verfassungsrecht (konstitutsiyaviy huquq); das Strafformallesrecht (rasmiy jinoiyat huquqi); das Straffinterlokalesrecht (jinoiy-huquqiy normalar); das Straflebendigesrecht (zamonaviy jinoiyat huquqi); das Strafsupranationalesrecht (millatdan yuqori jinoiyat huquqi); das Strafprozeßesrecht (jinoiy-protsessual huquq); das Wirtschaftsrecht (xo'jalik huquqi); das Mietrecht (uy-joy huquqi); das Steuerrecht (soliq huquqi).

Terminlar lingvistik kategoriyalar tarkibiga kiritiladi, lekin ular mantiq kategoriyasi bo'lgan tegishli tushunchalarga nom beradi. Tushuncha va termin o'rtasida tushunchaning ta'rifi masalasida oraliq aloqa bo'lishi mumkin. Shunday qilib, terminlar ta'riflanmaydi, ular tushuntiriladi, lekin tushunchalar aniqlanadi. Shubhasiz, huquqiy

ta'riflar muammosi ancha murakkab. Terminlar obekt yoki hodisaning keng va ayni paytda ixcham tavsifidir.

Shu bilan birga, huquqiy materiallarni taqdim etishda qisqalikka intilishda haqiqatan ham unga muhtoj bo'lgan tushunchalarning ta'riflarsiz qolishiga yo'l qo'ymasligimiz kerak. Shuning uchun ham har doim normativ-huquqiy hujjat matni ixcham, ammo oqilona chegaralar ichida bo'lishiga harakat qilish kerak. Shu bilan birga, normativ-huquqiy hujjatlar matnlarini huquqiy tushunchalarning turli ta'riflari bilan to'ldirishga yo'l qo'ymaslik kerak.

Tilshunoslikka oid adabiyotlarda umumiste'moldagi va ixtisoslashgan terminlar ajratiladi. Umumiste'moldagi terminlar – adabiy tilga kirib kelgan terminlardir. Ular yuridik fan va adabiyotlarda o'zlarining ommaga ma'lum ma'nosida qo'llaniladi. Ixtisoslashgan terminlar ma'lum bir fan sohasi mutaxassisleri tomonidan qo'llaniladi. Yurisprudensiyada yuridik bo'lmagan fanlarning maxsus atamaları ham (ular, o'z-o'zidan, tegishli sohada qanday qo'llanilsa, huquqshunoslar tomonidan ham shunday talqin qilinadi), yuridik atamalar ham (ularning ma'nolari yuridik adabiyotlarda va qonun hujjatlarida allaqachon ma'lum) qo'llaniladi.

Terminning mohiyatini aniqlashda Leypsig funksional tilshunoslik maktabi vakillari quyidagilarni ta'kidlaydilar: «Das Wesen derartiger lexikalischer Einheiten besteht bekanntlich vor allem in der definitorischen Festlegung auf ein bestimmtes Denotat, wodurch er vom sprachlichen Kontext weitgehend unabhängig ist».

Ma'lumki, bunday leksik birliklarning mohiyati, birinchi navbatda, ma'lum bir denotatga oid tavsiflovchi ekanligida ko'rinadi, shuning uchun u (termin) lingvistik kontekstga bog'liq emas.

Ideal holatda, yuridik matnlar umumiy til qoidalariga qat'iy muvofiq bo'lishi kerak, til va huquq masalalari bilan nemis ilmiy adabiyotlarida "Rechtslinguistik" ("huquqiy lingvistika") deb nomlangan fan sohasi shug'ullanadi. Bu atama birinchi marta 1976 yilda Adalbert Podlex tomonidan qo'llangan. "Huquqiy tilshunoslik"ni u "til va huquqiy normalar o'rtasidagi munosabatlarga taalluqli barcha tadqiqot usullari va natijalarining yig'indisi, zamonaviy tilshunoslik talablariga javob beruvchi yo'nalishi" deb atagan. Shubhasiz, yuridik matnlarda qo'llaniladigan ko'plab terminlar fuqarolarning keng doirasi uchun tushunarsizdir, bu tabiiy holat sifatida qabul qilinadi. Amaldagi terminlarning yuridik fanda tan olinishi va huquq sohasidagi mutaxassislarga ma'lum bo'lishi muhimroqdir.

Qayd etish joizki, hozirda qo'llanilayotgan yuridik terminologiya butun huquqshunoslik tarixi davomida yuridik fan va amaliyot tomonidan ishlab chiqilgan. Ko'pgina zamonaviy yuridik atamalar, asosan, ildizi lotin tiliga borib taqaladigan, Rim

huquqi va Rim huquqshunoslari asarlarining jahon yurisprudensiyasiga ta'siri ostida kirib kelgan xalqaro so'zlardir.

Tushunchalarni aks ettirishning adekvatligi talabi ularni tavsiflashning aniqligi va to'g'riligidadir. Matnni idrok qiluvchi shaxsda u yoki bu termini qo'llashda yuridik matn muallifi qaysi tushunchani nazarda tutganiga shubha paydo bo'lmasligi lozim. Agar bir termin turli tushunchalarning nomi sifatida ishlatilsa, u holda termin aynan shu holatda qaysi tushunchani anglatishini tushuntirish kerak, chunki terminlar qat'iy belgilangan ma'noga ega so'zlardir.

Kommunikativ lingvistika va matn tipologiyasi nuqtai nazaridan olib borilgan tadqiqotlarda butun matnni tashkil qilish jarayonida terminlarning roliga e'tibor qaratiladi. Shu munosabat bilan ta'kidlanganidek, "ijtimoiy tartibga soluvchi ish xatlari, qonun hujjatlari va e'lonlar, shuningdek, yo'riqnomalar va reklamalarni tashkil etishda tema-rema progressiyasini qo'llashda terminlardan foydalanish u yoki bu obektni batafsil tavsiflash imkonini beradi: Alle Deutschen haben das Recht [T], sich ohne Anmeldung oder Erlaubnis friedlich und ohne Waffen zuversammeln [R1]. Für Versammlung unter freiem Himmel kann dieses Recht [T] durch Gesetz beschränkt werden [R2]".

Yuridik tilni qurishga urinishlar ko'pincha tilshunoslik va terminologiya doirasida amalga oshiriladi, chunki tilning qurilishi masalasi uning funksiyalari va shunga mos ravishda uni o'rganishning maqsad va vazifalari bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham huquq tilining ichki tuzilishi masalasini ko'rib chiqish borasida ko'plab qarashlar va mezonlar mavjud. Yuridik tilning xususiyatlari orasida tilshunoslar tomonidan eng ko'p tanqid qilinadigan xususiyat sifatida ko'plab tadqiqotchilar quyidagilarni ta'kidlaydilar: tabiiy til so'zlari bilan mos keladigan yuridik terminlardan foydalanish, masalan, Besitz (egallik, egallik qilish), Mensch (shaxs), Sache (narsa), Dunkelheit (zulmat) terminologik birliklari; noaniq iboralardan foydalanish (Interesse des öffentlichen Verkehrs (jamoat manfaatlari), die guten Sitten (umumiy qabul qilingan axloqiy meyorlar), niedrige Beweggründe (asosiy motivlar).

Shunday qilib, har bir fanning tushunchalar tizimi terminlar orqali o'zining lingvistik ifodasini topadi. Termin – muayyan kasbiy sohada qabul qilingan va maxsus sharoitlarda qo'llaniladigan maxsus so'z yoki ibora. Termin ma'lum bir kasbiy bilim sohasi tushunchalari tizimiga kiritilgan tushuncha sifatida belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

F.S.Bokirov. Yuridik terminlar lug'ati (Toshkent, 1959) – YUTL.

F.Muhiddinov, Q.Mirzajonov. Yuridik terminlarning qisqacha ruscha-o‘zbekcha lug‘at-spravochnigi (Toshkent, 1983) – YUTQRO‘LS.

Russko-uzbekskiy uchebniy slovar pravovoy leksiki (Tashkent, 1991) – RUCHSPL.

Yuridik atama va iboralar lug‘ati (Toshkent, 1993) – YUABL.

G.Satimov. Anglo-russko-uzbekskiy slovar yuridicheskix terminov (Tashkent, 1999) – ARUSYUT.

G‘.Ahmedov, H.Bektemirov. Ruscha-o‘zbekcha yuridik atamalar lug‘ati (Toshkent, 2002) – RO‘YUAL.

